

ASYA ÜRETİM TARZI

Marx, 1853 yılında Engels'e yazdığı bir mektupta şöyle diyor :

«Bernier haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken, Doğu'daki bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aramalıdır, diyor. Bu, Doğu cennetinin gerçek anahtarıdır.»⁸

Bu metnin ifade ettiği anlam açıktır: Türkiye, İran ve Hindistan gibi Batılı-olmayan toplumların üretim tarzları ancak toprakta özel mülkiyetin yokluğu olgusu ile açıklanabilir.

Engels'in hemen o ay içinde Marx'a verdiği cevap, konunun nasıl geliştiğini anlamak bakımından önemlidir.

«Gerçekten toprak mülkiyetinin yokluğu bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğu'nun siyasi ve dini bütün tarihi burada gizlidir. Fakat Doğuluların feodalite şeklinde bile toprak mülkiyetine gelemeyişlerinin sebebi nedir? Sanırım ki bunun esası, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a ve Tataristan'dan tâ yüksek Asya yaylalarına kadar uzanan çölün iklimi ve bununla ilişkin

---

8) *The Correspondance of Marx and Engels*, International Publishers, New York (Mektup: London, June 1853, p. 66).

olarak toprağın «cinsidir. Buralarda yapay sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün, ya vilâyetin, ya da merkezi hükümetin görevidir.»⁹

Yukarıya alınan iki parça birlikte okununca, Asya üretim tarzının temel yapısı ortaya çıkar. Marx'ın mektubu XVII. yüzyılda Hint-Moğol Sultanı Orancebe (metinde Aurengzebe olarak geçiyor) yanında yaşamış olan Fransız gezgini Bernier'in şahadetine dayanıyor. Bernier'in naklettiğine göre, Türkiye, İran ve Hindistan'da toprakta özel mülkiyet yoktur. Toprakların mülksahibi devlettir. Öyle ise, bu ülkelerde klâsik feodal üretim tarzı söz konusu olamaz. Çünkü, klâsik feodalitenin tanımında örneğin devletin toprağın mülksahibi olması diye birşey yoktur. Şu halde, bu ülkelerde «başka» bir üretim tarzı olmalıdır.

Neden bu toplumlarda özel mülkiyet ortaya çıkmamıştır? Öyle gözükmektedir ki, bu ülkelerde iklim ve toprak şartları, asli ve tek üretim aracı olan topraktan ürün alınabilmesi için, geniş sulama tesislerini gerektirmektedir¹⁰. Bundan dolayı, toprağın mülkiyeti özel ellerde olamaz. Toprak ya köyün (komün) müşterek mülkü ya da devletin mülküdür.

Marx ile Engels arasındaki 1853'deki bu yazışma, Asyal denilen üretim tarzı kavramının ilk nüvesini

---

9) *Ibid*, (Mektup: Manchester, June 1853, p. 16).

10) Marx ve Engels'in Doğuda toprak mülkiyetsizliğinin esasını oluşturan öğeleri tahlilinde ileri sürdükleri sulama paramatresi, zamanımızda K. Wittfogel (op. cit.)'in «İdrolik Toplumlar» kuramı ile tekrar karşımıza çıkıyor. Toprakta devlet mülkiyeti ile Doğu ceberrutluğu arasında bir nedensellik ilişkisi bulan yazar, bu olgudan hareket ederek bütün Doğu için genel bir tarih ve sosyoloji teorisi kurmaya çalışmaktadır. Kitap tarihî belgelerin zenginliği ve doğrulardan yanlışlar çıkarmadaki mahareti bakımından muhakkak okunmalıdır.

oluşturmaktadır. Marx konuyu aynı yıl **New York Daily Tribune**'e yazdığı bir makalede tekrar ele alıyor. Yukarıda adı geçen ülkelerde,

«İklim ve bölgesel şartlar, kanal ve suyolları ile yapılan yapay sulama, Doğu tarımının temelidir. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi, Mezopotamya ve İran'da sulama kanallarının yardımı ile su baskınları toprağı bereketlendirsin diye kullanılır. Suyu iktisadî ve ortaklaşa kullanmak ihtiyacı... uygarlığın geri ve arazinin çok geniş olduğu Doğu'da iradî birleşmelerden ziyade, menkezi hükümetin müdahalesini gerektirmektedir. Bütün Asya hükümetlerine düşen iktisadî görev kamu işleri (public works) yapmaktır.»¹¹.

Toprağın az ve kurak olduğu ülkelerde toprağı bereketlendirecek kemer ve suyollarının yapımı ister istemez, suyu ortaklaşa kullanmak zorunluluğunu doğurmaktadır. Böyle olunca, gerek suyollarının yapımında iradî ve müşterek çalışmalar, gerek suyu ortaklaşa kullanma mecburiyeti toprakta müşterek mülksahipliğini, ya da devlet mülkiyetini gerektirmektedir. Fakat, Marx'ın Doğu'da toprak mülkiyetsizliğini meydana getiren etkenler arasında sulama tesisleri gibi, doğa şartlarının bir sonucu olan, iktisat dışı etkenler ile tamamen tatmin olmadığı¹², yukarıda metnin son cümlesinden bellidir. Kullandığı «kamu

---

11) K. Marx and F. Engels, **The First Indian War of Independence: 1857-1859**, «The British Rule in India», June 1853. Foreign Language Publishing House, Moscow. Siyah benimdir.

12) Hernekadar Marx **Capital**'de bu noktaya tekrar dönüyorsa da içeriği farklıdır. C. 1-514.

işleri» terimi de bunu göstermektedir. Ona göre, Asyalı hükümetlere düşen iktisadi görev; kamu işlerini yerine getirme görevi, toprak mülkiyetinin devlete ait olmasına sebep olmaktadır.

Marx'da kamu işleri ayrıntılarıyla tahlil edilip, tam olarak belirtilmemiştir. Bunların kesinlikle hangi işleri kapsadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, **Pre-Capitalist Economic Formations**¹³ içinde, Doğu hükümetlerinin üzerlerine almakla görevli olduğu kamu işlerine yer yer temas edilmiştir. Örneğin, Devletin kamu işleri içinde sulama tesisleri olduğu gibi, «ulaştırma, vs.»¹⁴ gibi işler de vardır. Kanımızca, bu «vesaireler» içinde «harbin gerektirdiği işler»¹⁵ ile iç ve dış baskılara karşı «hayali ya da hakiki ortak çıkarı»¹⁶ ilgilendiren işleri de saymak gerekir. Böylece, devletin başarmakla görevli olduğu kamu işlerinin kapsamı oldukça genişlemiş olur. Marx'a göre, toprakları sulama zorunluğu nasıl toprak mülkiyetsizliğini doğuran bir etkense, ordu beslemek ve ona bağlı olarak ulaştırma şebekesini kurmak (?) da başka bir etken olabilir. Orduya silâh, malzeme, erzak, insan temini ve nihayet ulaştırma şebekesinin kuruluşu ekonominin tek elden güdümlü bir şekilde yönetimini gerektirdiğinden, topraklar üzerinde özel mülkiyet ortaya çıkamaz. Bunun gibi, topluluğun hayali ve hakiki menfaatleri için girişilecek kamu yatırımlarında da aynı durum vardır. Örneğin, tapınak, kale ve yol gibi müşterek çalışmanın ürünü olan muazzam inşaatlara girişmek, basit bir üretim tekniği içinde, ancak mülkiyetsizlik ortamında mümkündür. İşlerin birlikte

---

13) **Op. cit.**

14) **Op. cit.** p. 71.

15) **Ibid** , p. 74.

16) **Ibid.**, p. 74.

yürütülmesini sağlayan yüksek otorite, toprak mülkiyetine dayanan özel otorite ile çatışmamalıdır.

Asya üretim tarzında toprak üzerinde bireysel mülkiyet yoksa, mülkiyet kime aittir? Marx ve Engels'e göre, mülksahibi kamu hizmetlerini yerine getiren üstün otoritedir, dedik. Nitekim, «temel Asya şekillerinin birçoğunda, küçük topluluklar üzerindeki birleştirici birim, üstün ve biricik mülksahibi»¹⁷ olmaktadır. Anlaşılacağı gibi, birleştirici birim deyimini ile kastedilen üstün ve biricik otorite devlettir. Bu topluluklarda «ceberrut (despot) bir sürü toplulukların babası gibi gözüdür ve hepsinin birliğini sağlar»¹⁸. Bununla beraber, hemen işaret edelim ki, burada kullanılan ceberrut terimi tesadüfidir. Çünkü Marx'a göre, birleştirici birim, yani devlet, ceberrut olabileceği gibi, demokrat da olabilir¹⁹.

Asya toplumlarında devlet toprağın mülkiyetine sahip olsa bile, «gerçek topluluklar (toprağın) tasarruf hakkına sahiptirler»²⁰. Fakat yine de, «aslında birey tek başına mülksüzdür»²¹. Böyle olunca, Asya üretim tarzında mülksahibi olan sadece devlettir. Mülkiyetin devlete ait oluşu,

«... Devlete tâbi olmak dışında siyasi ve iktisadi hiç bir (baskıyı gerektirmez). Devlet en ulu varlıktır. Hükümdarlık, milli ölçüde, toprağın mülkiyetinin temerküzüdür. Bununla birlikte, (toprakta) özel mülkiyetin olmamasına rağmen, toprağın özel ya

---

17) *Ibid.*, p. 69.

18) *Ibid.*, p. 69.

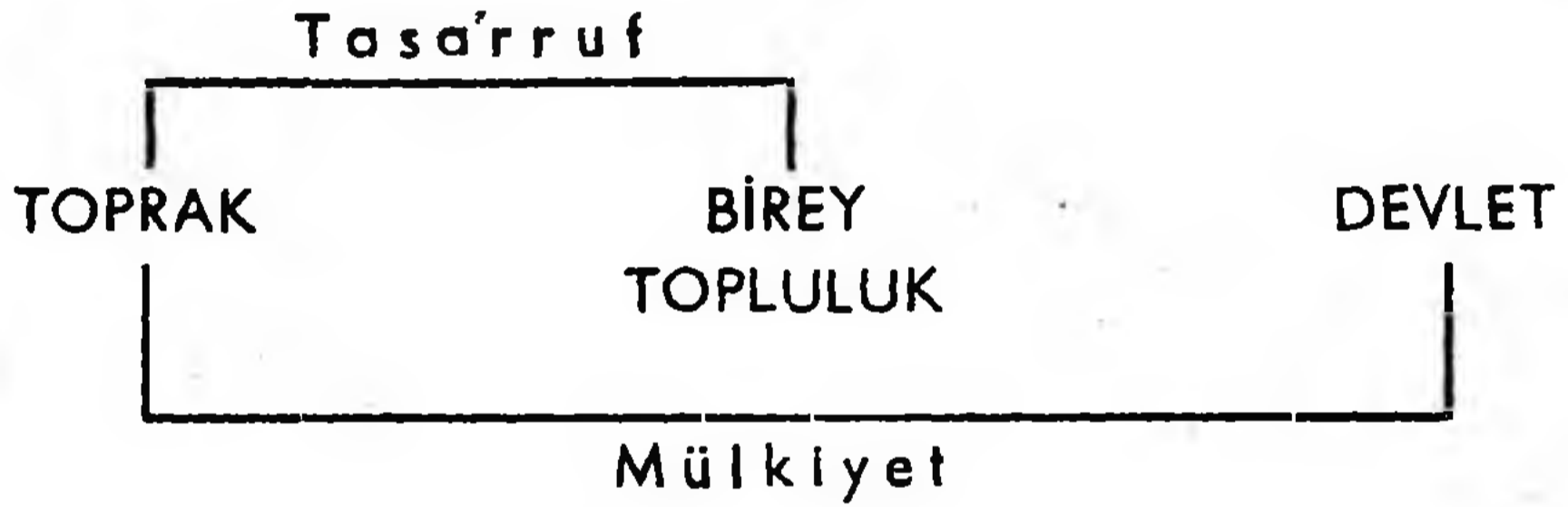
19) *Ibid.*, p. 70.

20) Tercümede mülkiyet = *propriété*, temellük = *appropriation*, tasarruf = *possession* karşılığında kullanılmıştır.

21) *Ibid.*, p. 69.

da müşterek tasarrufu ve kullanılışı sözkonusudur.»²²

Öyle ise, Asya üretim tarzında devlet mülkiyetinde olan toprakların tasarrufu özel kişilerin ya da topluluğun elindedir. Bu üretim tarzında mülkiyet ilişkilerinin aldığı ikili şekil sistemin özelliğidir. Aşağıdaki basit şema, Asya üretim tarzında toprak, birey (ya da topluluk) ve devlet arasındaki mülkiyet ilişkilerinin niteliğini göstermektedir (Şema - I).

Şimdilik kısaca temas edilen bu ilişkiler üzerinde daha fazla durmadan, Asya üretim tarzının diğer öğelerinin incelenmesine geçelim. Konuya giriş olarak Capital'den aşağıdaki parçayı aktarıyoruz.

«Bugüne kadar halâ süregelen bazı küçük ve eski Hint toplulukları, toprağın müşterek sahipliği, tarım ve el sanatlarının birlikte yapılması ve değişmeyen bir işbölümü üzerine kurulmuşlardır. Yeni bir topluluk doğunca bu değişmez plân ve şema örnek alınır. Binlerce dönümlük araziye kaplayan topluluklar bütün gerekli olanları üretebilecek toprak (compact) bir bütün oluşturu-

22) C. III - 771. siyah benimdir.

rur. Ürünün büyük bir kısmı (doğrudan doğruya) topluluğun ihtiyaçlarına tahsis edilir ve meta şeklini almaz. Bütün Hint topluluklarında üretim, metaların mübadelesi sonucunda ortaya çıkan bir işbölümünden bağımsızdır. Sadece artık, onun da ancak bir kısmı, devlet eline geçtikten sonra meta olur. Zira, bir miktarı hâlâ eski devirlerin kalıntısı olarak aynı rant şeklindedir. Bu toplulukların biçimi Hindistan'ın farklı bölgelerine göre değişmektedir. (Bununla birlikte) en basit yapıdaki (şekildeki) toplulukların hepsinde toprak müştereken sürülür ve ürün aralarında bölüşülür. Yün eğirmek ve kumaş dokumak her ailede yardımcı bir sanayidir.»²³

Yukarıdaki metinden bazı önemli çıkarsamalar yapılabilir :

i) Bu topluluklarda tarım ile el sanatları (Marx buna bazen manifaktür de diyor) arasındaki işbölümü oldukça gelişmiştir. Bu bakımdan topluluk toprak bir iktisadi birim teşkil eder.

ii) Ekonomide üretilen ürünün büyük bir kısmı ailenin tüketimine ayrılır. Geriye kalan artık-ürün toprağın biricik mülksahibi olan devlete geçer.

iii) Bundan dolayı ekonomide meta üretimi gelişmemiştir. Köy topluluklarında üretim, kullanma-değeri sağlamak için yapılır. Hele devlete verilen vergiler muhakkak aynı vergi niteliğinde ise, bu olay, mübadele-değeri için meta üretimini büsbütün kısıtlar.

Şimdi sırasıyla Asya üretim tarzını meydana getiren bu öğeleri inceleyelim :

---

23) C. 1 - 357.

Asya üretim tarzında toprak üzerindeki mülkiyetsizlik ya da genellikle kabul edildiği şekliyle devlet mülkiyeti, temellerini tarım ile küçük sanatlar arasındaki işbirliğinden doğan toprak iktisadi köy birimlerinde bulmaktadır.

«Doğu ceberrutluğu meşru bir mülkiyet yokluğuna yol açmaktadır. Gerçekten, kabile mülkiyeti ya da müşterek mülkiyet temellerini küçük toplulukların tamamen kendini-destekleyen (**self-sustaining**) ve içinde üretim ile artık üretimin şartlarını hazırlayan, tarım ve manifaktürün birleşiminde bulmaktadır.»²⁴

Gerçekten, Asya üretim tarzında toprak mülkiyetinin hukuki esasları köy topluluklarının kendini-destekler iktisadi özelliğinden doğmuştur. Bu husus, Hindistan ve Çin gibi toplumlarda açıkça gözükmemektedir.

«Bu (ülkelerde) üretimin kabataslak temelli küçük-çap tarım ile sanayiinin birleşmesidir. Hindistan için ayrıca şunu da ilâve etmemiz gerekir. Köy toplulukları toprağa müştereken sahiptirler. Bu ayrıca Çin'in de orijinal tarafıdır»²⁵.

Maamafih, Asya toplumlarında toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunun sadece köy ekonomisinin kendini-destekler karakteri ile açıklamak hatalıdır. Yukarıda da işaret edildiği gibi, devletin kamu işlerini üzerine alması, toprak mülkiyetsizliğini doğuran diğer bir etken olabilir.

«İki ayrı durum: Bir yandan, diğer Doğu halkları gibi Hintli de, tarım ve ticaret için

---

24) **Pre-Capitalist.**, p. 70.

25) C. III - 328.

gerekli büyük kamu işlerini merkezi hükûmete devretmiştir. Öte yandan, (iktisadi) faaliyetlerini, ülke üzerinde tarım ve manifaktürün birleşmesiyle toplanmış küçük merkezler arasında dağıtmıştır»²⁶.

Öyle ise, Asya üretim tarzında toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunun iki temel sebebi vardır: i) Köy topluluklarının kendini-destekler karakteri ve; ii) Devletin üzerine almış olduğu kamu işleri.

Asya üretim tarzının bu özgül yapısı, Asya toplumlarının millet olarak kalımının da şartıdır. Kendini-destekler köy ekonomilerinin varlığından dolayı topluluklar arasında iktisadi bağlantılar kuvvetli değilse, bu bünye ile uyuşan bir devletin ortaya çıkışı, sömürme olayını gerçekleştirdiği halde, topluluklar arasında herhangi bir çatışmayı ortadan kaldırmakta ve topluluk için gerekli olan kamu işlerini yürütmektir. Bu, milletin hayatının devamlılığını sağlayabilir :

«Böylece halk, küçük köy toplulukları birliği halinde bölünmüştür. Aralarında hemen hemen ya da hiçbir iktisadi bağ yoktur. Çünkü her piyasa kendine yeter, kendi ihtiyacı olanı üretir. Değişik komşu piyasalarının ürünleri birbirinin aynıdır. Bundan dolayı, aralarında mübadele olanağı azdır. Küçük topluluklar halinde birleşen halkın aynı iktisadi menfaatleri olsa bile, müşterek menfaatleri olamaz. Sadece onlarla ilgisi olmayan bir yabancı gibi karşılıklarına çıkan devlet gücü sürgit onları

---

26) *First Indian...* (Makale: June 1853) p. 18.

sömürür. Bu (olay) milletin kalımının bir şartıdır»²⁷.

Asya toplumlarında, kendini-destekler köy topluluklarından elde edilen artık-ürün devlete aktarılmakta, devlet ise kendine geçen bu artık-ürünü kamu işlerini yerine getirmek için kullanmaktadır. Köy ekonomileri ile devlet arasındaki bu ilişki, Asya toplumlarının dayanıklılık ve devamlılık şartlarını hazırlar.

Asya üretim tarzının işleyişi Marx'ta şöyle ifade edilmektedir :

«Bu küçük topluluklar, tamamen kendini-destekler olmakta ve yeniden-üretim ile artık-üretimin şartlarını kapsamaktadırlar.

Artık-ürünün bir kısmı kişide cisimlenen üstün topluluğa aittir. Bu artık-emek, haraç vs. ya da birliği yücelten müşterek çalışma şeklinde ortaya çıkar»²⁸.

Fakat, Asya üretim tarzında, üstün otorite, yani devlet tarafından gasbedilen artık-ürünün ancak bir kısmı kamu hizmetlerine tahsis edilir.

«Herhangi bir toplumsal üretim şeklinin mevcut olduğunu kabul edelim (ilkel Hint topluluğu, Peru'da fevkalâde gelişmiş olan komünizm). Burada emeğin bir kısmının yarattığı ürün, üreticiler ve aileleri tarafından doğrudan doğruya tüketilir (üretken tüketimin dışında kalan kısım). Emeğin artık-emek halindeki diğer kısmı, bu artık-ürünün nasıl dağıtıldığına ve toplum-

---

27) F. Engels, *L'époque franque, L'origine de la famille, de la propriété et de l'Etat*, Editions Sociales, Paris. p. 224.

28) *Pre-Capitalis...* p. 70.

sal ihtiyaçları temsil eden fonksiyonun ki-
min olduğuna bakılmadan, genel toplum-
sal ihtiyaçlara tahsis edilir»²⁹.

Kanımızca *Capital*'den alınan yukarıdaki parça oldukça önemlidir. Çünkü, Marx'ın yazında ilk defa bir toplumsal refah fonksiyonundan sözedilmektedir. Marx'a göre, bu refah fonksiyonu şu şekilde açıklanabilir: Devlet, köy topluluklarında yaratılan artık-ürünü kendisine geçirmektedir. Bu olayın meşruluğu ise ancak devletin üzerine aldığı kamu işlerini başarması ile mümkündür. Fakat, devlet karar almada serbest olduğundan artık-ürünün bir kısmını kamu yatırımlarına tahsis ederken, diğer bir kısmını kendi tüketimi için alıkoyacaktır. Nitekim, «devlet... tüketilen zenginliği ve lüksü»³⁰ temsil eder.

Köy toplulukları tarafından yaratılan artık-ürün devlete nasıl geçer? Marx, değişik yerlerde vergi, haraç ve toplu çalışma (angarya) gibi vasıtalarından bahsetmektedir. Bu konuyu biraz daha yakından inceleyelim :

Engels'in Marx'a yazdığı 6. Haziran. 1853 tarihli mektubunda³¹ belirttiği bir husus, Marx'ın 10. Haziran 1853 de *The British Rule in India* adlı makalesinde aynen yeralıyor. «Genel olarak Asya'da hükümetin üç bölümü (department) vardır: İç talan yani maliye, dış talan yani harb ve nihayet, kamu işleri»³². Öyle ise devletin artık-ürünü gasbediş yolları aslında iki türlüdür: İç ve dış talan. İç talan, yağma şeklinde ganimet olacağı gibi, aslen vergi şeklindedir.

---

29) C. III - 855. siyah benimdir.

30) C. III - 325.

31) *Correspondance...* p. 67.

32) *First Indian...* p. 16.

«Asya'da olduğu gibi, üreticilerin özel toprak sahipleri ile karşı karşıya gelmedikleri.. toprak sahibi ve hükümdar olan devlete tâbi oldukları vakit, rant vergi ile aynıdır ya da başka bir deyişle, toprak rantı şeklinden farklı bir vergi yoktur»³³.

Asya üretim tarzında vergi şeklinde devlete aktarılan rantlar çoklukla aynen³⁴ tahsil edilir. İç talan ve vergi, Asyal devletin harblerle sağlanan dış talan ganimetleriyle birlikte, tek gelir kaynağıdır.

Burada önemli bir noktaya değinmeden geçemeyeceğiz. Asya devletinin tamamen talan ekonomisine bağlı olduğu zannedilmemelidir.

«Genel görüşe göre, bazı dönemlerde sadece talan ile yaşanmıştır. Fakat talanla yaşamak için, talan edilecek şeyin, yani üretimin yapılması gereklidir. Ve talan usulü, üretim tarzı ile belirlenir»³⁵.

Şimdi, Asya üretim «genel model»i için çok önemli olan bir konuya geliyoruz. Bu, Asya toplumlarındaki üretim şekillerinin araştırılmasıdır. Konunun önemi, özellikle, sistemin içsel dinamiği bakımındandır.

Hemen söyleyelim ki, Marx **Pre-Capitalist** içinde bu konuyu derinliğine incelememiştir. Bununla birlikte sanıyoruz ki, **Capital**'den bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Örneğin :

«Eski Hint topluluğunda olsun, Peru İnka devletinde olsun, ilkel topluluk müşterek

---

33) C. III - 771.

34) «Asya'da devlet vergileri başlıca aynen ödenebilir rantlar olarak tertip edildiğinden...» C. I - 141.

35) K. Marx, **Introduction générale à la Critique de l'économie politique O'Evres**, Pléiade, Editeur: M. Rubel. Vol. I. p. 252.

mülkiyet esasına dayandığından (toplumu teşkil eden bireylerin) karşılıklı bağımsızlık durumu ortaya çıkamaz»³⁶.

Bu parçanın ifade ettiği anlam açıktır. Eğer toplumda müşterek mülkiyet varsa, üretici birey özel ve bağımsız olarak ürettiği maldan, kişisel tüketiminin üstünde kalan kısmı, **yabancılaşabilir nesne** olarak kabul edemez. Birey üretimi sadece kullanma-değeri yaratmak için yapar. Üretilen nesnelere mübadelesi ve dolayısıyla meta üretimi sözkonusu değildir. Bu bakımından birey toplumun diğer bireylerinden ayrılmamıştır. Birey ancak toplumla birlikte oluşur. Özel ve bağımsız birey ortaya çıkamaz.

Bununla birlikte, Marx, bu toplumlarda meta-para-meta şeklindeki basit dolaşımın var olabileceğini söylemektedir. Nitekim, «meta üretiminin ilk aşamalarında, fazla kullanma-değeri paraya dönüşür»³⁷.

Öyle ise, Asya üretim tarzında temel üretim şekli kullanma-değerli mal üretimidir. Bununla birlikte, arızı olarak mal piyasaya arz edilebilir. Fakat, ekonomi içinde bu ikinci şeklin yeri önemli değildir. «Eski Asya ... üretim tarzlarında ürünün meta ve insanın meta üreticisi haline gelmesinin ikincil bir önemi vardır»³⁸.

Anlaşılacağı üzere, asli ve hâkim üretim şekli olan kullanma-değeri, kısmen basit mübadele şekli ile bütünleşebilir. Ama ne var ki,

«... mübadele, üretim kesimlerinde farklılaşmayı yaratmaz, fakat halihazırda fark-

---

36) C. I - 87.

37) C. I - 131.

38) C. I - 79.

lı olanları bir araya getirir. Böylece bu, geniş bir toplumda ortak üretimin bağımsız dalları olur»³⁹.

Asya üretim tarzında kullanma-değeri hâkim bir üretim şeklidir, dedik. Böyle olmakla beraber, üreticilerin fazla kullanma-değerlerini paraya çevirmesi olayı ve devleti temsil eden sınıfın lüks tüketim harcamaları, toplumda mübadele-değeri için meta üretimini de uyandırmıştır. Bunun sonucunda, ekonomide ticaret ve tefecilik ile birlikte, kendini-destekler köy ekonomilerinin dışında kalan faaliyet dalları ortaya çıkmıştır. Fakat, öyle gözükmemektedir ki, ekonomide ticaretin gelişmesi hiçbir zaman hâkim üretim şeklini değiştiremez. Çünkü, ticaret ancak «farklılaşmış olanı» bir araya getirir. Yoksa ne ekonomide meta üretiminin yayılmasına, ne de kendini-destekler köy ekonomilerinin çözülmesine sebep olur.

Asya üretim tarzında ticaretin gelişmesi, vargısal olarak «sanayi»in meydana çıkmasına yol açar. Bu sanayi, küçük sanatlar ya da el sanayi halindedir ve esnaf toplulukları, kastlar ve loncalar şeklinde örgütlenmiştir. Bununla birlikte, küçük sanatların meydana gelişi ile genişlik kazanan mübadele ve ticaretin, yeni üretim dallarının kurulmasına ve kurulmuş olanlar da varolan sanayi gelişmesine sebep olamaz. Ticaret ve mübadele ancak, verilmiş talebe göre, yerleşmiş olan sanayi dallarını biraraya getirir. «Toplumun kapitalizm-öncesi aşamasında ticaret sanayii gütmektedir»⁴⁰. Ticaret, talebe göre ayarlanmış sanayi dallarında üretim faaliyetlerini kamçılar. Üretim sürecinin ticareti gütmesi söz konusu olamaz.

---

39) C. I - 351.

40) C. III - 325.

Bu konuda, Asya üretim tarzında kent ve kır iş-bölümünden bahsetmek yerinde olur. Fakat Marx'ın işaret ettiği gibi aslında, «Asya'nın tarihi bir bakıma kasaba ve kırın farklılaşmamış birliğidir. Büyük şehir ... sultanın sahasıdır ve gerçek iktisadi bünyeye yamanmıştır»⁴¹. Asya üretim tarzında sultanın sahası olan bazı büyük şehirlerin ve köyün (kır) farklılaşmasının esasını, herhalde, ticarete aramak gerekir. Nitekim,

«Gerçek anlamı ile şehirler, mevkilerinin özellikle dış ticarete elverişli olduğu ya da devlet başkanı ve eyalet valilerinin gelirlerini (artık-ürün) emek ile mübadele ettikleri ... köylerin yanibaşında ortaya çıkar»⁴².

Asya üretim tarzında yaratılan artık-ürünün devleti temsil eden hâkim sınıf eline geçişi ticareti, ticaret de sanayinin temerküz ettiği şehirlerin gelişmesine sebep olur. Bununla birlikte, ticaretin verilmiş bir talebin işlevi olduğu düşünülürse, ticaretin sanayii kamçılıyıp, geliştiremeyeceği anlaşılır. Bundan dolayı, Asya üretim tarzı (galiba) temelinde «ikili ekonomi» özelliği gösterir. Bir yandan kendini-destekler köy topluluklarının hâkim olduğu kır kesimi, öte yandan, devleti temsil edenlerin talepleri ile beslenen ticaret ve dolayısıyla kalıplaşmış bir kent kesimi. Sanıyoruz ki bu özellik, bütün Asya üretim şekilleri için geçerli olmalıdır.

Ticaret konusunu bitirmeden önce Marx'ın Asya ülkelerinde yaygın olan gömüleme hakkındaki düşüncelerini zikredelim. Marx'a göre bu ülkelerde,

---

41) *Pre-Capitalist...* p. 78.

42) *Ibid.*, p. 71.

«...fazla kullanma-değeri paraya çevrilir. Böylece altın ve gümüş gösteriş ve zenginliğin toplumsal bir ifadesi olur. Gömülemenin ilkel şekli, geleneksel üretim tarzının sabit ve sınırlı ev ihtiyaçlarını karşıladığı topluluklarda, sürüp gider»⁴³.

Asya toplumlarında gözüken aşırı gömüleme hastalığı aslında, Asya halklarının psikolojik tutumu ile ilgili değildir. Ekonomide ihtiyaçlar belli ve sınırlı ise, yani ekonomi kendini-destekler bir evrede ise eldeki altın ve gümüş meta satın almak için kullanılmadığından, dolaşıma katılmaz. Para dolaşımının gelişmesi; gömülemenin çözülmesi için, ekonominin tümünün kendini-destekler evreden kurtulması ve piyasa ekonomisi evresine girmesi gerekir.

Anahatlarıyla belirtilmeye çalışılan Asya ekonomileri neden durağan hal içindedir?

Daha 1853'de Engels'in Marx'a yazdığı mektupta, Asya ülkelerinin iktisadi durağanlık sebepleri şöyle açıklanmakta idi :

«Siyasi alandaki bütün maksatsız hareketlere rağmen Asya'nın bu kısmında duraklama birbirine bağlı iki durum ile açıklanabilir: 1) Kamu işleri merkezî hükümetin görevidir; 2) Bütün koca imparatorluk içinde birkaç büyük şehri hesaba katmazsak, tamamen aynı örgüte sahip ve kendi başlarına birer dünya kurmuş köyler vardır»⁴⁴.

Engels'e göre, devletin kamu işlerini üzerine alması (neden?) ve kendini-destekler köy ekonomileri-

---

43) C. I. - 131.

44) *Correspondence...* (Mektup: June 1853). p. 70.

nin varlığı Asya toplumlarını duraklamaya götürmektedir. Engels'in ileri sürdüğü sebep herhalde kısaca şudur: Köy birimlerinin kendini-destekler karakteri köy ekonomisinin durağan halde kalmasına yolaçtığı gibi, yaratılan artık-ürünün devlet ricalinin tüketimlerine tahsis edilmesi ekonominin gelişmesini önlemektedir. Ve hattâ, Engels'e göre, sebebi pek belli olmamakla beraber, bu durağan hal «Asya ceberrutluğu için en sağlam temelleri»⁴⁵ vermektedir. Herhalde, devleti temsil eden, ceberrutun sınırsız tüketim harcamaları nakdî birikimini engellediğinden duraklama kaçınılmaz olmaktadır.

Durağanlık hakkında Marx'ın fikirleri değişik değildir :

«Kendilerini sürekli olarak aynı şekilde yeniden-üreten bu toplulukların üretim örgütlerinin basitliği, tesadüfen yıkıldıkları vakit tekrar su üstüne çıkışları, Asya topluluklarının esrarının anahtarıdır. Asya devletlerinin devamlı yıkılış ve kuruluşları, hanedan değiştirmeleri (söylenilenlerle) tezat halinde gözükabilir. Bu toplumların iktisadî yapısı, siyasî havadaki fırtına bulutları ile sarsılmamaktadır»⁴⁶.

Bu konuyu **Pre-Capitalist** içindeki tanınmış cümle ile tamamlıyoruz :

«Kendi yapısından dolayı Asya şekli hayat daha dayanıklı ve daha uzun ömürlüdür. Birey topluluktan bağımsız değildir. (Toplum) kendini-destekler. Tarım ile el sanayii arasında birlik vardır»⁴⁷.

---

45) **Ibid.**

46) C. I - 358.

47) **Pre-Capitalist...** p. 83.

Asya üretim tarzının bu durağan hali özellikle Hindistan ve Çin⁴⁸ toplumları için söz konusudur.

«(Hindistan'da) köy topluluğunun iktisadi temelleri ... bozulmuş olsa bile, en kötü tarafları, yani toplumun tekbiçim ve birbirinden ayrılmış hücreler halinde çözülüşü, onların yaşarlığını devam ettirir»⁴⁹.

Asya üretim tarzının dayanıklılığı ve yaşarlığı onun iç bünyesinden doğmaktadır. Maamafih, Marx'a göre, bu durağan hal sonsuza dek sürüp gitmez. Çünkü sistem; i) kendi içsel dinamiği ve ii) dışsal dinamiği ile evrilmekte ve dolayısıyla değişmektedir.

Yukarıda, Asya üretim tarzında ticaret ve tefeciliğin ortaya çıkabileceğine işaret etmiştik. Şimdi, bu konu ile ilgili diğer metinlerin yardımıyla sistemin içsel dinamiğini kurmaya çalışalım.

Marx'a göre ticaret, «eski ilişkileri bozar ... ve bozucu etkisi üretici topluluğun durumuna (capacity) göre değişir»⁵⁰. Bu cümleden anlaşılacağı gibi, ticaret Asya üretim tarzının salt halini bozan bir etken olabilir. Fakat, bu etkenin toplumsal bünye üzerindeki değiştirici etkisi önceden kestirilemez. Çünkü :

«Ticaretin, eski üretim tarzının ne dereceye kadar çözücü olduğu, onun iç bünyesine ve sağlamlığına bağlıdır. Bu çözülüş sürecinin onu nereye götüreceği, hangi tarzın eskisinin yerini alacağı, eski üretim tarzının özelliğine bağlıdır»⁵¹.

---

48) C. II - 34.

49) **First Indian...** «The Future Results of the British Rule in India», July 1853, p. 35.

50) C. III - 325.

51) C. III - 326.

Eğer, Asya üretim tarzı bünyesinin gereği olarak; kendini-destekler karakterinden ve devletin kamu işlerini yapmasından ötürü, sağlam ve dayanıklı ise, ticaretin kendi başına bu bünyeyi bozma olasılığı oldukça zayıftır. Herşey sistemin bünyesine bağlıdır. Bu bünyenin uygun ya da uygun olmayışı ticaretin, bir etken olarak, etkileme derecesini belirler. Doğallıkla, ticaret Asya üretim tarzını meydana getiren kurucu öğelerden birini, yani mülkiyet ilişkilerini değiştirdiği sürece, etkili olabilir.

Ticaret için söylenenler tefecilik hakkında da söylenebilir. «Bütün kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında tefecilik (mevcut) mülkiyet şekillerini yıkıp çözdüğü sürece devrimci etkisini gösterir»⁵².

Özet olarak: Asya üretim tarzının içsel dinamiğine göre ticaret ve tefecilik faaliyetleri kendi başlarına kaldıkları sürece sistemi değiştirecek etkinlikte değildir. Bununla, ticaret ve tefeciliğin mülkiyet ilişkilerini değiştirebilen, dolaylı etkileri örtük red mi edilmiş oluyor? Bu belli değildir. Fakat Marx herhalde, Asya üretim tarzının asli ögesi olan devlet mülkiyetinin değişebileceğini kabul etmektedir.

«Asya ve hele Hint müşterek mülkiyetinin incelenmesi, bu doğal mülkiyet şeklinin nasıl olup da parçalanarak çeşitli şekiller yarattığını gösterir»⁵³.

Asya üretim tarzının içsel dinamiği hakkında öne sürülen fikirler bu kadar. Şimdi de Marx'ın asıl üzerinde durduğu dışsal dinamiğe geçelim. Önce, genel olarak, kapitalizmin Asya üretim tarzı üzerindeki darbesi incelenecektir.

---

52) C. III - 583.

53) K. Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique*, Costes Paris, p. 45, No. 1.

«Kapitalist üretim önceleri üretim tarzını etkilemeden ürünün satışı ile ilgilenir. Örneğin, kapitalist dünya ticaretinin ilk dönemlerinde, Çin Hint ve Arap ülkelerinde olduğu gibi. Fakat, sonraları kapitalist üretim kökleştikçe, ister üreticilerin kendi çalışmalarına, ister fazla ürünün meta olarak satışına dayansın, (kapitalizm) her türlü meta üretimini değiştirir. Kapitalist üretim, meta üretimini genel yapar, sonra da tedricen bütün meta üretimini kapitalist meta üretimine dönüştürür»⁵⁴.

Yukarıdaki metnin kuramsal çatısı önemlidir. Asya üretim tarzının içsel dinamiği hakkında fazla bir şey söylemeyen Marx, dışsal dinamik konusunda oldukça ayrıntılı bir tahlil yapmaktadır. Özellikle kapitalist sistemin darbesi altında Asya ekonomilerinin nasıl değişeceği araştırılmıştır. Marx'a göre bu ekonomiler, kapitalist meta üretiminin darbesi altında önce meta üretimli bir ekonomi, sonra kapitalist meta üretimli bir ekonomi haline almaya mahkûmdurlar. Örneğin Hindistan için :

«İngiltere Hindistanda iki işi birden başardı: Birisi yıkıcı, öteki yapıcı; eski Asya toplumunun tahribi ve Asyada Batı toplumunun maddî temellerinin atılışı»⁵⁵.

Bu bozuluş süreci şöyle özetlenebilir:

«Bu küçük tek biçim toplumsal örgüt şekli, büyük ölçüde çözülmüş (dür) ve çözülmektedir. Sebebi ne İngiliz vergi sistemindeki şiddet, ne de İngiliz askeridir. Bunun sebebi, İngiliz buharı ve serbest mübadeledir.

---

54) C. II - 34.

55) **First Indian...** p. 33.

(Hindistan'da) aile toplulukları kendilerine has yerli sanayii (el tezgâhları) ile tarım (çift sürme) arasındaki birliğe dayanmaktaydılar. Bu onlara kendilerine-yeter bir özellik vermekteydi. İngiliz müdahalesi küçük yarı-barbar, uygar-olmayan toplulukları çözüp iktisadi temellerini yıktı ve doğrusunu söylemek gerekirse, Asya'da ilk defa işitilen toplumsal devrime neden oldu»⁵⁶.

Öyle gözükmektedir ki,, Hindistan üzerinde İngiliz kapitalist sisteminin etkileri bir zorlamanın sonucu değildir. İngiliz üretim güçlerinin Hindistan'a aktarılması ve kapitalist mübadele şekillerinin benimsenmesi kendini-destekler köy ekonomilerinin üretim güçleri ile üretim ilişkilerini, yani Asyal denilen bu üretim tarzını bozmaya yetmiştir.

«İngilizler, Hindistan'da hükümdar ve toprak sahibi olarak küçük toplulukları yıkmak için siyasi ve iktisadi güçlerini kullanmakta gecikmediler. İngiliz ticareti bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yaptı ve mallarının ucuz fiatı (Hintlilerin) eğirme ve dokuma sanayilerini —ki bunlar tarım ve sanayi üretiminin birleştirdiği etkenler idi— paramparça etti»⁵⁷.

Böylece, Marx'ın tahliline göre, kapitalizmin darbesi altında (dışsal dinamik) Asya üretim tarzının bozulduğu ve yavaş yavaş ortadan kalkmaya mahkûm olduğu anlaşılmaktadır. Bozulma süreci içinde topraklar üzerindeki devlet mülkiyeti yerini özel mülkiyete bırakmaktadır. Asya toplumlarında öncelikle bu yöndeki bir gelişmeyi inceliyen Marx, diğer almaşığı,

---

56) *Ibid.*, p. 19.

57) C. III - 328.

yani bu toplumların kollektif mülkiyete doğru evrimini de ihmal etmiş değildir. Vera Zassoulitch'e yazdığı ünlü mektupta :

«Her durumda, tarihi komünün (özel mülkiyete) doğru gelişeceği söylenebilir mi? Kendi yapıcı şekli şu alması da kabul ettirebilir: Kapsadığı özel mülkiyet ögesi kollektif mülkiyet ögesine baskın çıkabileceği gibi, aksi de olabilir. Herşey içinde bulunan tarihi ortama bağlıdır. İki çözüm de à priori mümkündür. Ama bunlardan birinin gerçekleşmesi için gerekli tarihi ortam öbürü için gerekli şartlardan tamamen farklıdır»⁵⁸.

Özet olarak, Asya üretim tarzının içerdiği tarihsel şartlar sistemin kapitalist üretim tarzına doğru gelişmesini kolaylaştıracağı gibi, sosyalist üretim tarzına doğru evrilmesini de sağlayabilir. Marx'a göre, her şey, içinde yaşanılan toplumsal ortama bağlıdır.

Genel hatları ile Asya üretim «model»ini bitirmiş oluyoruz. Asyal denilen bu üretim tarzının diğer kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından (örneğin: antik, kölelik ve klâsik feodalite gibi) farklı olduğu apaçıktır. Öyle ise, özellikle, mülkiyet ilişkileri açısından Asya üretim tarzının «başka» olan yanı nedir?

Herhangi bir toplumun üretim tarzının belirlenmesinde kullanılacak ölçüt şudur :

«Toplumun değişik iktisadi şekilleri arasındaki esas fark, örneğin köle emeğine dayanan bir toplum ile ücret-emeğine dayanan

---

58) «Marx'tan V. Zassoulitch'e mektup, 8 Mars. 1881», Zikreden: M. Godelier, (op. cit.) p. 37. Pek önemli olan bu mektubun içeriği için ayrıca bakınız: K. Marx, **Pre-Capitalist...** «Supplementary Textes». F. Engels, **L'origine..., Annexes**.

bir toplum arasındaki fark, her durumda artık-emegın üreticilerden, yani emekçilerden çekip alınış şekline bağlıdır»⁵⁹.

Doğallıkla, Asya toplumlarının üretim tarzı da aynı ölçüte göre değerlendirilmelidir. Asya üretim tarzını belirleyen temel ölçüt, ürünü yaratan emekçiler ile emekçilerin yarattığı artık-ürünü elde eden devlet arasındaki ilişkidir. Bu ilişkiler, ister-istemez, toprak üzerindeki mülkiyet hakkının bir işlevidir.

Asya üretim tarzında mülkiyet ilişkilerinin gerçeği nedir?

«Birey gerçekten mülksüzdür. Mülkiyet; yani bireyin üretiminin doğal şartları ve yeniden-üretimi ile ilişkisi, bireyin inorganik doğayı değiştirerek kendisine maletmesi, kendi öznelliğini nesnelleştirmesi, belli bir topluluk aracıyla üstün birimin, bireye bir emanetidir»⁶⁰.

Bu sistemde birey mülksüzdür. Bununla birlikte, bireyin yeniden-üretimini sağlayan nesnel şartlar yani, toprak, toplumda üstün otorite olan devlet tarafından bireye emanet edilmiştir. Bundan dolayı :

«Birey, emegın nesnel şartlarını sanki kendisininmiş; sanki bu şartlar aracılığı ile gerçekleşen öznelliğinin inorganik doğasıymış gibi telâkki eder»⁶¹.

Yukarıda zikredilen her iki metne göre, Asya üretim tarzına has mülkiyet ilişkilerini belirleyebilmek için, üretim tarzı kavramına yeniden bakmak yerinde olur. Marx ve Engels üretim tarzını şöyle tanımlıyorlar: «Üretim tarzı bireylerin belli bir faaliyet şeklidir...

---

59) C. 1 - 27.

60) **Pre-Capitalist...** p. 69.

61) **ibid** , p. 81.

(Bireylerin) ne oldukları, üretimlerine, yani neyi ve nasıl ürettiklerine bağlı olarak ifade edilir»⁶². Bu tanıma göre, üretim tarzı, bireylerin neleri ve nasıl ürettiklerine bağlı olarak sürdürdükleri iktisadî faaliyettir.

Üretim tarzının öğeleri nelerdir? İlk öge şüphesiz, emek ve üretim araçlarının özellikleri ve bunların birleşme şekilleridir.

«Üretimin toplumsal şekli ne olursa olsun, emekçiler ve üretim araçları daima birer etkendir. Birbirlerinden ayrıldıkları vakit, bu iki etkenin her biri ancak tasarlı olarak vardır. Üretimin yürümesi için bunların birleştirilmesi gerekir. Bu birleşmenin gerçekleştirdiği özgül biçim toplum bünyesinin, farklı iktisadî çağlarını ayırt eder»⁶³.

Anlaşılacağı gibi, üretim tarzının ilk ögesi emek ve üretim aracından oluşan, üretim etkenleridir. Asya üretim tarzında bunlar, emek ve topraktır. Oysa, emek süreci içinde, üretim araçları hem emeğin aracı, hem de emeğin amacıdır. Çünkü, «sonuçları açısından bütün süreci incelersek, ürün hem emeğin amacı, hem de emeğin aracı olduğundan»⁶⁴ emek ile üretim aracını kesinlikle birbirinden ayırmağa imkân yoktur. Asya üretim tarzında emeğin aracı ve amacı topraktır. Bu bakımdan, emeğin nesnel şartları diyebileceğimiz bu öge, Asyal mülkiyet ilişkisinde gördüğümüz özellikten dolayı emeğe aittir.

Gerçekten, Asya üretim tarzında birey toprağın mülksahibi değildir. Fakat, toprağı tasarruf etme hak-

---

62) *The German Ideology*, Lawrence and Wishart, London, p. 7.

63) C. II - 34.

64) C. I - 181.

kı olduğu için emek ile toprak arasındaki birleşmede, kendisinin yeniden-üretimi süreci içinde, üretim aracı olan toprağa; yani emeğin aracı ve amacı olan toprağa, sanki kendisininmiş gibi bakar. Böyle olunca, birey üretiminin nesnel şartlarından ayrılmamıştır.

Asya üretim tarzında toprağı tasarruf eden birey, kölelik üretim tarzının kölesinden farklı olduğu gibi, feodal üretim tarzının (senyör **domaine**'i üzerinde çalışan) serfinden de farklıdır. Köle ve serf, dereceli olarak, üretimin nesnel şartlarına tasarruf edemezler. Üçüncü kişiler için köle ve serf, hem emeğin aracı hem de amacıdır; yani üretim aracının kendisidir. Asya üretim tarzında ise, birey üretim aracı değildir, emek hürdür.

Bununla birlikte, Asya toplumlarında, şu husus asla unutulmamalıdır. «Birey hiçbir zaman mülksahibi olmayıp tasarruf eden olduğundan, topluluğun birliğini temsil edenin kölesidir»⁶⁵. Öyle ise, Asya toplumunda köle ve serften farklı olan birey, hür olmakla beraber bir çeşit «genelleşmiş köle»⁶⁶ dir. Birey, devlet ve toprak arasındaki ilişkilerde, toprağın tasarruf hakkına sahip olduğundan dolayı hür ise de, toprağın mülkiyetine sahip olamayışından dolayı, genelleşmiş köledir.

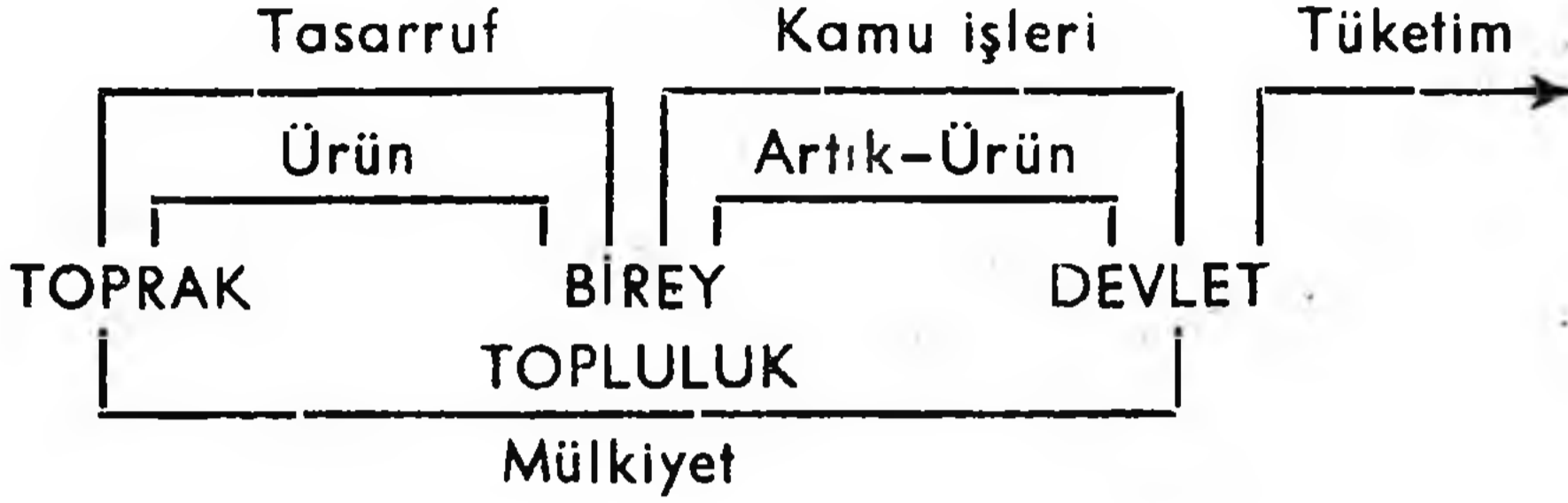
Asya üretim tarzında bireyin toprak üzerindeki tasarruf hakkına karşılık, devletin mülkiyet hakkı mutlaktır. Bu bakımdan, bireyin artık-emeği devlete aittir. Devlet yukarıda açıklandığı şekilde elde ettiği artık-ürünü kamu işlerine tahsis etmekle görevlidir. Fakat her şey, devletin benimsediği tutuma bağlıdır

---

65) **Pre-Capitalist...** p. 92.

66) **ibid.**, p. 95.

Devlette toplanan artık-ürünün bir kısmı devleti temsil edenlerin tüketimine de ayrılır. Aşağıdaki şema Asya üretim tarzını mantığını vermektedir (Şema - II).

Şema - II

Asya üretim tarzında toprakta özel mülkiyet ortaya çıkmadan, sadece mülkiyet ve tasarruf arasındaki sapmadan dolayı sömürme olayı meydana gelebilir. Fakat bu sömürme, yalnız mülkiyet ilişkilerine dayanan, kişinin kişiyi sömürmesi değildir. Bu üretim tarzında doğrudan üreticinin toprak üzerindeki tasarruf hakkı, sömürmenin dolaylı bir sömürme olmasına yolaçar. Böyle olunca sömürme bireysel olmayıp kolektiftir. Ve işte bundan dolayıdır ki, Asya toplumlarında « genelleşmiş kölelikten » sözedilmektedir.

Açıkça gözüktüğü gibi, Asya üretim tarzındaki bir toplum, sınıflı bir toplumdur. «Ödenmiyen artık-emeğin üreticilerinden çekip alındığı iktisadi şekil... metbu ile tabî arasındaki ilişkileri belirler»⁶⁷. Bundan dolayı, Asya toplumlarında sınıflar devleti temsil eden metbu ile üreticileri temsil eden tabî olmak üzere ikiye ayrılır. Bu toplumsal ilişkiler üzerine,

«İktisadi topluluğun bütün yapısı ve aynı zamanda siyasi şekli oturur.

67) C. III - 772.

Üreticiler ile üretim şartlarının sahipleri arasındaki ilişkiler... toplumsal bünyenin temelini verip, hükümdarlık ve tabiyet ilişkilerinin siyasi şekillerini ve bununla uyumlan kendine has devlet şeklini açıklar»⁶⁸.

Asya üretim tarzı hakkında genellikle söylenebilecek olanlar bu kadar. Bu genel ve soyut modeli tamamen Marx ve Engels'in yazdıklarına sadık kalarak kurmaya çalıştık. Tahlili yaparken ne çağdaş yazarların yorumlarından yararlandık, ne de kendi düşüncelerimizi kattık. Bundan dolayı, kurmaya çalıştığımız Marx'ın Asya üretim modeli, sanıyoruz ki tarafsız bir modeldir.

---

68) C. III - 772.